ग्रामिण दलित महिलाहरूको शिक्षामा सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाले पारेको प्रभाव

(पर्वत, बाजुङ गा.वि.स. का दलित महिलाहरुको शैक्षिक स्थितिको समाजशास्त्रीय अध्ययन)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत
पृथ्वीनारायण बहुमुखी क्याम्पस, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग,
स्नातकोत्तर तह द्वितिय वर्षको दशौं पत्रको
आंशिक प्रयोजनको लागि प्रस्तुत

शोधपत्र

प्रस्तुत कर्ता
कमल प्रसाद शर्मा
रोल नं. ३१/०६६
रजिस्ट्रेसन नं. ६-१-४८-२२०७-२००४
समाजशास्त्र मानवशास्त्र विभाग
पृथ्वीनारायण बहुमुखी क्याम्पस, पोखरा

२०७०

सिफारिस पत्र

"ग्रामीण दलित महिलाहरुको शिक्षामा सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाले पारेको प्रभाव" (पर्वत, बाजुङ गा.वि.स.का दलित महिलाहरुको शैक्षिक स्थितिको समाजशास्त्रीय अध्ययन) शीर्षकमा प्रस्तुत शोधपत्र स्नातकोत्तर तह समाजशास्त्र/मानवशास्त्रका छात्र कमल प्रसाद शर्माले मेरो सुझाव, सल्लाह र प्रत्यक्ष निर्देशनमा रही मेहनत तथा लगनशीलताका साथ तयार पार्नु भएको छ । म उहाँको कार्यप्रति सन्तुष्ट छु र प्रस्तुत शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

सूर्यभक्त सिग्देल

शोध निर्देशक

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

मिति : २०७०/०५/२५

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, समाजशास्त्र मानवशास्त्र विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा अन्तर्गत समाजशास्त्र मानवशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि यस विभागमा प्रस्तुत गर्नु भएको “ग्रामीण दलित महिलाहरुको शिक्षामा सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाले पारेको प्रभाव” (पर्वत, बाजुङ गा.वि.स. का दलित महिलाहरुको शैक्षिक स्थितिको समाजशास्त्रीय अध्ययन) विषयको स्नातकोत्तर उपाधिका लागि उचित ठहरिएको शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट स्वकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

क्र. सं.	पद	नाम	हस्ताक्षर
१.	विभागीय प्रमुख	शान्ति भुषाल	....
२.	वाह्य परिक्षक	डा. लेखनाथ भट्टराई	....
३.	शोध निर्देशक	सूर्यभक्त सिग्देल	....

मिति : २०७०/०६/१७

कृतज्ञताज्ञापन

"पर्वत जिल्ला बाजुङ गा.वि.स. मा रहेका दलित समुदायका महिलाहरुको शिक्षामा सामाजिक आर्थिक अवस्थाले पारेको प्रभाव" बारे समाजशास्त्रीय खोज गर्ने मेरो प्रयत्नमा धेरै विद्वान महानुभावबाट उर्जाशिल प्रेरणा मिलेको छ । समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग प्रमुख श्रीमती शान्ती भुषाल ज्यूले यस शोधपत्रको प्रस्तावनाको समयदेखि नै सल्लाह तथा सुझावहरु दिई अगाडि बढ्ने प्रेरणा दिनु भएकोमा उहाँप्रति अत्यन्तै आभारी छु ।

शोधकार्यलाई सुव्यवस्थित गरी लक्ष्य प्राप्तितर्फ उन्मुख गराउन अमूल्य प्रेरणा भएको छ । अनुसन्धानका समग्र विधि, प्रक्रिया एवम् न्यूनतम मूल्य मान्यताबाट निर्देशित रहेर कार्य क्षेत्रमा लागि पर्न र शोधपत्रलाई मूर्तरुप दिनाका लागि शोध निर्देशक ज्यूको ठूलो भूमिा रहेमो छ । साथै विलम्ब हुनबाट सचेत बनाउने, हौसला र प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने उर्जाका स्रोत श्रद्धेय शोधनिर्देशक सूर्यभक्त सिग्देलकै उत्प्रेरणाको प्रतिबिम्ब यस शोधपत्रमा अन्तरनिहित रहेको छ । यस सन्दर्भमा समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्र विभाग र संवद्ध सदस्यहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

अनुसन्धानका क्रममा आवश्यक तथ्याङ्क संकलनका लागि घर दैलो भेटघाटको माध्यमबाट उल्लेख्य सहयोग पुऱ्याउने साथी गजेन्द्र कुँवर लगायत सम्पूर्ण साथीहरुको सहयोगका निम्ति आभारी छु । यो शोधकार्यको आदि अन्त्यसम्मका प्रत्यक्ष वा परोक्ष रुपमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने पूजनीय पिता गंगाधर शर्मा, ममतामयी माता गम्भिरा शर्मा, श्रीमती कल्पना शर्मालाई हार्दिक कृतज्ञता तथा धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा यस शोध कार्यलाई छिटो छरितो साथै शुद्धताका साथ कम्प्युटर टाइपिङ्ग, प्रिन्ट तथा वाइण्डिङ गर्न सहयोग गर्ने आविष्कार बुक्स एण्ड फोटोकपी पोखरा, बगरप्रति हार्दिक धन्यवाद प्रकट गर्न चाहन्छु ।

मिति : २०७०/०५/१९

कमल प्रसाद शर्मा

शोधसार

यस शोधपत्रमा "ग्रामीण दलित महिलाको शिक्षामा आर्थिक सामाजिक अवस्थाले पारेको प्रभाव" बारे अध्ययन गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्रका रुपमा पर्वत जिल्ला बाजुङ गा.वि.स. का दलित वस्ती छनौट गरिएको थियो ।

दलित महिलालाई शिक्षित बनाउन र आर्थिक रुपले सबल बनाउनका लागि सरकार, राजनीतिक दल, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरुले विभिन्न प्रयासहरु गरिरहेका भएतापनि शिक्षामा दलित महिलाहरुको सम्लग्नता अति न्यून छ । बाजुङ गा.वि.स.का दलित महिलाहरुको शैक्षिक अवस्थाका सम्बन्धमा यसभन्दा अगाडि कुनै संघ, संस्था तथा व्यक्तिबाट अध्ययन नभएको कारण प्रथम प्रयासको क्रममा सो समुदायको अध्ययन गरिएको हो ।

यस अध्ययनका उद्देश्यहरु निम्न छन्:

१ अध्ययन क्षेत्रका दलित महिलाको शैक्षिक स्थिति पत्ता लगाउनु ।

२ दलित महिलाको शैक्षिक स्थितिमा आर्थिक, सामाजिक, तथा साँस्कृतिक पक्षले पारेको प्रभावको पहिचान गर्नु ?

३ दलित महिलाको शिक्षाप्रतिको धारणा पत्ता लगाउनु आदि ।

अध्ययन क्षेत्र र विधि

- यो अध्ययन पर्वत जिल्ला, बाजुङ गा.वि.स. वडा नं. ३,६,७ र ९ का दलित वस्तीमा गरिएको छ ।
- बाजुङ गा.वि.स.का १६८ दलित घरधुरी मध्ये ६० वटा घरधुरीलाई व्यवस्थित नमुना छनौट विधिद्वारा छनौट गरिएको छ ।
- प्राथमिक तथ्याङ्कहरु अध्ययन क्षेत्रमा पुगी प्रश्नावली अनुसूचीद्वारा अन्तर्वार्ता अवलोकन विधिद्वारा संकलन गरिएको छ भने द्वितीय स्तरका तथ्याङ्कहरु जस्तैः पुस्तक, पत्रपत्रिका, गा.वि.स. प्रोफाइल आदिबाट लिइएको छ ।
- यस अध्ययनमा अन्वेषणात्मक एवम् विश्लेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ ।
- सैद्धान्तिक व्याख्या र विश्लेषणका लागि जातीय र लैङ्गिक दृष्टिकोणको प्रयोग गरिएको छ ।

- अध्ययनबाट प्राप्त मात्रात्मक तथ्याङ्कहरुलाई विभिन्न तालिका, वृत्तचित्र तथा स्तम्भ चित्रहरुको माध्यमद्वारा विश्लेषण गरिएको छ । गुणात्मक तथ्याङ्कहरुलाई व्याख्यात्मक रुपमा विश्लेषण गरिएको छ ।

प्राप्ति र निष्कर्ष

- दलित समुदायमा अहिले पनि आर्थिक सामाजिक अवस्थाले गर्दा शिक्षाको स्तरलाई प्रभाव पारिरहेको पाइयो ।
- दलित समुदायमा पनि लैङ्गिक विभेद पाइयो ।
- साक्षर अभिभावकहरुबाट छोरा छोरी दुबैको शिक्षामा जोड दिइएको पाइयो ।
- आर्थिक रुपमा सबल घर परिवारले छोरा छोरी दुबैलाई निजी विद्यालयमा समेत पढाएको पाइयो ।
- ग्रामीण दलित समुदायमा शिक्षाप्रति केही चासो बढे पनि महिला शिक्षाको स्थिति हेर्दा सन्तुष्टि हुने अवस्था छैन ।

सुझावहरु

- आर्थिक समृद्धि र चेतनाको विकासमा सरकारले विशेष जोड दिनुपर्दछ ।
- शैक्षिक स्तर वृद्धि गर्नको लागि अभिभावकहरु पनि शिक्षित, सचेत र जागरुक हुनुपर्दछ ।
- गुजारा खालको कृषि प्रणालीलाई सुधार गर्दै व्यावसायिकता तिर जानुपर्ने र छात्राहरुलाई घरमा शैक्षिक वातावरण सिर्जना गराउनु राम्रो हुन्छ ।
- महिलालाई अर्काको घर जाने जात हो भनी शिक्षाबाट बञ्चित नगरी अगाडिको शिक्षामा अग्रसर गराउनु पर्छ ।

विषयसूची

आवरण पृष्ठ	i
सफारिस पत्र	ii
स्विीकृत पत्र	iii
कृतज्ञताज्ञापन	iv
शोधसार	v
विषयसूची	vii
तालिका सूची	x
चित्र सूची	xi
	पृष्ठ
अध्याय एकः परिचय	**(१-११)**
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	६
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	७
१.४ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व	८
१.५ अध्ययनको सिमाङ्कन	९
१.६ शोधग्रन्थको संरचना	१०
अध्याय -दुईः साहित्यिक पुनरावलोकन	**(१२-३३)**
२.१ सैद्धान्तिक पुनरावलोकन	१२
२.१.१ सन्दर्भ साहित्यको समीक्षा	१३
२.१.२ दलित जाति	१७
२.१.३ नेपाली समाजको जातीय विभाजन	१९
२.१.४ लैङ्गिक अध्ययन	२१
२.१.५ नारीवाद	२२
२.१.६ महिलावादी सिद्धान्तहरु	२३
२.१.७ उदार महिलावाद	२४
२.१.८ मार्क्सवादी महिलावाद	२६
२.१.९ आमूल परिवर्नकारी महिलावाद	२७
२.१.१० समाजवादी महिलावाद	२९

२.१.११ नेपालको सन्दर्भमा नारीवादी आन्दोलन ३०

अध्याय तीनः अनुसन्धान विधि **(३४-३८)**

३.१ अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्य ३४

३.२ अनुसन्धान ढाँचा ३४

३.३ तथ्याङ्कको स्रोत एवम् प्रकृति ३५

३.४ समग्र र नमुना छनौट ३५

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलनका विधिहरु ३६

३.६ साधनको वैधता ३७

३.७ तथ्याङ्कको प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण ३८

अध्याय चार : अध्ययन क्षेत्रको परिचय र वैयक्तिक अध्ययन **(३९-६२)**

४.१ अध्ययन क्षेत्रको सामाजिक स्थिति ३९

४.२ दलित जातिको शैक्षिक अवस्था ४२

४.३ पर्वत जिल्लामा शिक्षाको अवस्था ४३

४.४ सामाजिक अवस्था तथा आर्थिक अवस्था ४४

४.५ दलित जातिको उमेरगत विवरण ४४

४.६ परिवारको आकार ४५

४.७ जग्गा जमिन र खाद्यान्नको अवस्था ४८

४.८ आर्थिक स्रोतको माध्याम ४९

४.९ दलित समुदायमा श्रीमान् श्रीमतीको शिक्षामा अन्तर ५०

४.१० छोरीलाई विद्यालय पढाउँने सम्बन्धी धारणा ५२

४.११ घर विद्यालयको वातावरणले शिक्षामा पारेको प्रभावसँग सम्बन्धित धारणा ५४

४.१२ अभिभावकबाट छोराछोरीको पढाइमा गरिने सहयोग ५४

४.१३ निजी तथा सरकारी विद्यालयमा दलितका छोराछोरीको भर्ना दर ५६

४.१४ छोरा या छोरीको पढाइको प्राथमिकतामा दलित अभिभावकको दृष्टिकोण ५८

४.१५ दलित महिलाको पढाइप्रतिको दृष्टिकोण ६०

अध्याय पाँच : दलित महिलाको शैक्षिक स्थितिमा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरु **(६३-८६)**

५.१ दलित महिलाको आर्थिक अवस्था ६३

५.२ दलित समुदायमा आर्थिक अवस्थाप्रतिको दृष्टिकोण ६७

५.३ विद्यालयमा हुने कुनै पनि क्रियाकलापमा भिन्नता ६८

५.४ दलित समुदायका बालबालिकाको सम्पर्क ७०

५.५ शिक्षाले दलित समुदायमा पारेको प्रभाव ७२

५.६ छोराछोरी विद्यालयबाट फर्केपछि गराइने क्रियाकलाप ७३

५.७ महिलाको शैक्षिक स्तरमा परिवर्तन ७५

५.८ विगत र वर्तमानको अवस्था ७६

५.९ छुवाछुत तथा जातीय भेदभाव सम्बन्धी धारणामा परिवर्तन ७७

५.१० दलित महिलाको शैक्षिक अवस्थामा परिवर्तन ७९

५.११ दलित अभिभावकले छोरीलाई पढाएर बनाउन चाहने पेशा ८१

५.१२ महिलाको शैक्षिक अवस्थामा परिवर्तन ल्याउने कारणहरु ८२

५.१३ सन् १९९० देखि अहिलेको अवस्थासम्म आइपुग्दा महिलाको शिक्षामा आएका परिवर्तनका क्षेत्रहरु ८४

५.१४ दलित महिलाको वैवाहिक स्थिति ८६

अध्याय : छ सरांश, उपलब्धि र निष्कर्ष **(८७-९३)**

६.१ सरांश ८७

६.२ अध्ययनका मुख्य उपलब्धीहरु ८८

६.३ निष्कर्ष ९०

६.४ सुझावहरु ९२

सन्दर्भग्रन्थ सूची

अनुसूची

तालिका सूची

तालिका नं.	शीर्षक	पृष्ठ
४.१	दलित जातिको उमेरगत विवरण	४४
४.२	परिवारको आकार	४६
४.३	दलित समुदायलाई आफ्नो कृषि गरेर खान पुग्ने समय	४८
४.४	आर्थिक स्रोतको माध्याम	४९
४.५	श्रीमान् श्रीमती बीच शिक्षामा अन्तर	५१
४.६	छोरीलाई विद्यालय पढाउदा अप्ठ्यारो छ वा छैन भन्ने सम्बन्धी धारणा	५२
४.७	अभिभावकले छोराछोरीको पढाइमा पुऱ्याउने सहायोग	५५
४.८	निजी तथा सरकारी विद्यालयमा दलित बालबालिकाको भर्नादर	५७
४.९	छोरा या छोरीको पढाइप्रतिको प्राथमिकतामा दलित अभिभावकको दृष्टिकोण	५८
४.१०	दलित महिलाको पढाइप्रतिको दृष्टिकोण	६१
५.१	पेशाको विवरण	६५
५.२	दलितहरुको आर्थिक अवस्थाप्रतिको दृष्टिकोण	६७
५.३	विद्यालयमा हुने कुनै पनि क्रियाकलापमा हुने जातिय भिन्नता	६९
५.४	दलित समुदायका बालबालिकाको सम्पर्क	७०
५.५	शिक्षाको चेतनाले दलित समुदायमा पारेको प्रभाव	७२
५.६	छोरीलाई विद्यालयबाट फर्केपछि गराइने क्रियाकलाप	७३
५.७	छोरीलाई पढाउने चाहनाको शैक्षिक तह	८०
५.८	छोरीलाई पढाएर बनाउन चाहने पेशा	८१
५.९	महिलाको शैक्षिक अवस्थामा परिवर्तन ल्याउने कारणहरु	८२
५.१०	सन् १९९० देखि अहिलेको अवस्थासम्म आइपुग्दा महिलाको शिक्षामा आएका परिवर्तनका क्षेत्रहरु	८४

चित्र सूची

चित्र नं.	शीर्षक	पृष्ठ
४.१	परिवारको आकार	४७
४.२	दलित समुदायलाई आफ्नो कृषि गरेर खान पुग्ने समय	४८
४.३	आर्थिक स्रोतको माध्यम	५०
४.४	अभिभावकले छोराछोरीको पढाइमा पुऱ्याउने सहयोग	५५
४.५	निजी तथा सरकारी विद्यालयमा दलित बालबालिकाको भर्नादर	५७
४.६	छोरा या छोरीको पढाइप्रतिको प्राथमिकतामा दलित अभिभावकको दृष्टिकोण	५८
४.७	दलित महिलाको पढाइप्रतिको दृष्टिकोण	६१
५.१	पेशाको विवरण	६५
५.२	दलितहरुको आर्थिक अवस्थाप्रतिको दृष्टिकोण	६८
५.३	दलित समुदायमा बालबालिकाको सम्पर्क	७१
५.४	छोरालाई विद्यालयबाट फर्केपछि गराइने क्रियाकलाप	७४
५.५	छोरीलाई पढाएर बनाउन चाहने पेशा	८१
५.६	सन् १९९० देखि अहिलेको अवस्थासम्म आइपुग्दा महिलाको शिक्षामा आएका परिवर्तनका क्षेत्रहरु	८४

सन्दर्भ सूची

आचार्य, बलराम (२०६७), *लैङ्गिक र महिलावादी अध्ययन,* काठमाण्डौः नेशनल बुक्स सेन्टर ।

कार्की, ज्ञानबहादुर (२०६९), नेपालमा जातपात तथा छुवाछुतको इतिहास, एसिया पब्लिकेशन प्रा.लि. ।

के.सी., दिपेन्द्र (२०६९), *सामाजिक कार्य,* नेपाल बुक हाउस ।

घिमिरे, विष्णुराज (२०६८), *बाहुन डाँडाका दलित महिलाहरुको शैक्षिक स्थितिको समाजशास्त्रीय अध्ययन* : पोखरा, अप्रकाशित शोधकार्य, त्रि.वि. ।

ढुङ्गाना, खगेन्द्र (२०६६), *स्याङ्जा जिल्ला छाङ्छाङ्दी गा.वि.स.का प्राथमिक विद्यालयमा दलित बालबालिकाहरुको शैक्षिक स्थिति* : पोखरा, अप्रकाशित शोधकार्य, त्रि.वि. ।

तामाङ्ग, सिताराम (२०५०), *नेपालमा जनजाति समस्या,* कृष्ण प्रकाशन, काठमाडौ ।

देवकोटा, पदमलाल ओझा, नेत्रकुमार (२०६९), *नेपाली समाज र संस्कृतिका उपागमनहरु* काठमाडौंःन्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज कीर्तिपुर ।

नवयुग मासिक फागुन, चैत्र (२०६९), अङ्क ४-५ वर्ष २२ प्रकाशक, केन्द्रीय प्रचार विभाग, मदननगर काठमाडौं ।

पर्वत जिल्लाका दलित समुदायको वस्तुस्थिति विवरण (२०६७), *उपेक्षित उत्पीडित र दलित वर्ग उत्थान जिल्ला समन्वय समिति: पर्वत ।*

पाण्डेय, मधुसुदन (२०६४), *नेपालका दलितहरु,*साझा प्रकाशन : काठमाडौं ।

पोखेल, शोभा (२०६७), *सक्षमताका चिनारी महिला,* बंगलामुखि अफसेट प्रेस ।

पोखेल, मित्रलाल (२०६६), *दलित जातिका बालबालिकाहरुको प्राथमिक शिक्षामा सामाजिक आर्थिक अवस्थाले परेको प्रभाव* : पोखरा, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. ।

पौडेल, सुरेश (२०६६), *प्राथमिक तहमा छन्त्याल छात्राको शैक्षिक सहभागिता*

बस्नेत, श्यामकुमार (२०६८), *हाम्रो सम्पदा, 'अबको शिक्षा',* साउन वर्ष १२ अङ्क ३ ।

बाजुङ गा.वि.स.को वस्तुगत विवरण (२०६८) गा.वि.स.को कार्यालय, बाजुङ : पर्वत ।

भासिन, कमला (सन् २०००), *अन्डरस्टयाण्डिङ* : न्यूदिल्ली, कालिफर उमन ।

राष्ट्रिय जनगणना (वि.सं. २०५८), केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

रिटजर, जर्ज (सन् १९९०), *मोर्डन सोसियोलोजिकल थ्यउरी* : एम.सि. ग्रे हिल कम्पनी न्युदिल्ली ।

विष्ट, डोरबहादुर (२००२), *सबैजातको फूलबारी, 'हिमाल' किताब*

सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मुलन गर्ने सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय महासन्धी, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग (२०६९ जेठ) ।

शर्मा, टुकप्रसाद (२०६८), *प्राथमिक शिक्षामा गुरुङ विद्यार्थीको सहभागिता : पोखरा अप्रकाशित शोधपत्र, त्रि.वि. ।*

शर्मा एण्ड शर्मा (२०६५), *शिक्षाको दर्शनशास्त्रीय र समाजशास्त्रीय आधार,* काठमाडौं, भोटाहिटीः एम.के पब्लिसर्स एण्ड डिष्ट्रिव्यट ।

शर्मा, प्रयाङ्गराज (१९७७), *जात, सामाजिक गतिशिलता र साँस्कृतिकरण,* कैलाश पत्रिका : काठमाडौं ।

शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र (सेरिड) २०५६, *विकासको निम्ति शिक्षा : काठमाडौं ।*

त्रिभुवन युनिभर्सिटी, डिपाटमेन्ट अफ ओसिओलि एण्ड एनथ्रोपोलोजि, पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरा, २०१२)